

**ՄԵԾ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾԵՐԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԸ
1945-1946 ԹԹ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՂԱՅԻՆ
ՊԱՀԱՆՋԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի վարած հակախորհրդային քաղաքականությունը պատերազմի ավարտից հետո հանգեցրել էր խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների վատթարացման: Արդյունքում ԽՍՀՄ-ը չեղյալ էր հայտարարել 1925 թ. խորհրդա-թուրքական պայմանագիրը և Թուրքիայի առջև իր պայմաններն էր առաջ քաշել վերանայել ինչպես սնծովյան նեղուցների վերաբերյալ Մոնտրյոյում սահմանված ռեժիմը, այնպես էլ ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև եղած սահմանը: Այսինքն, վերադարձնել Կարսը և Արդահանը:

Խորհրդա-թուրքական հարաբերություններում ծագած այս ճգնաժամը այդ տարիներին անհանգստություն էր առաջացրել ՍՄՆ-ում և Մեծ Բրիտանիայում: Ինչը ստիպել էր այդ երկրների արտգործնախարարություններին ուսումնասիրություններ կատարել և զեկուցագրերի տեսքով իրենց տեսակետն արտահայտել այս խնդիրների վերաբերյալ: Հատկապես ուշագրավ էր Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության 1945-1948 թթ. ԽՍՀՄ-ի Թուրքիային ներկայացրած տարածքային պահանջատիրության խնդրի շուրջ պատրաստած զեկուցագրեր-տեղեկագրերը, որոնք ամբողջական պատկերացում էին տալիս պաշտոնական Լոնդոնի՝ այդ խնդրի վերաբերյալ ունեցած դիրքորոշման մասին: Այդ փաստաթղթերի մեծ մասը տեղ են գտել 1998 թ. Անիտա Բուրդեթի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայաստան. Քաղաքական ու էթնիկական սահմանները. 1878-1948 թթ.» խորագով արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուում¹:

¹ Anita L.P. Burdett, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1948*, London, Archive Editions, 1998. Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության արխիվում պահվող Հայկական հարցին վերաբերող այդ տարիների որոշ փաստաթղթեր իրենց աշխատություններում հրապարակել են Զ. Մսերյանը, Յ. Բարսեղովը և Ա. Կիրակոսյանը:

Ուսումնասիրելով Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գերատեսչության պատրաստած այդ զեկույցները՝ պարզ է դառնում, որ Լոնդոնն ուշադրությամբ հետևել է Անկարայի ու Մոսկվայի միջեղնթացած գործընթացին՝ միջոցներ փնտրելով Թուրքիայի տարածքային մասնատումը կանխելու համար: Սակայն միաժամանակ պետք է շեշտել, որ 1945 թ. սկզբին դաշնակից պետությունները (ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիա) խորհրդա-թուրքական հարաբերություններում փորձում էին չեզոքություն պահպանել: Լոնդոնին և Վաշինգտոնին հիմնականում հետաքրքրում էր սնծովյան նեղուցների հարցը, իսկ ինչ վերաբերում էր Կարսին և Արդահանին, ապա այս տարածքների խնդրում նախընտրում էին չմիջամտել: Սան Ֆրանցիսկոյի ՄԱԿ-ի հիմնադիր ժողովի թուրքական պատվիրակության անդամ Ն. Էրիմը, ամփոփելով այդ նրկյների տեսակետը, տեղեկացրել է. «Խորհրդային Միության յուշագիրեն նոք, Թուրքիան Մ. Նահանգներուն դիմեց եւ հաղորդեց թէ Ստալինի պահանջներուն ժխտողական պատասխան պիտի տայ. Կրնա՞ք մնզի օգնել»²: Ըստ թուրք դիվանագետի՝ ԱՄՆ-ի պատասխանը հետեյալն էր. «Պատերազմէն հոգնած ենք, զինուորները արձակում կը պահանջեն, տասը հազար մղոնը կտրելով ձեզի օժանդակութեան նասնիլ անկարելի է. համաձայնեցէք Խորհրդային Միութեան հետ»³: Անկարայի կառավարությունը դիմել է նաև Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Ա. Բդենին, որը համակարծիք է եղել Վաշինգտոնի հետ՝ ասելով. «Ու՛ր որ է՝ բանակին մեջ յեղավախութիւն պիտի ծագի, համաձայնեցէք Խորհրդային Միութեան հետ»⁴: Ավելին վերջինս հասկացրել էր, թե ցանկանում է նեղուցների հարցը զատել «թուրքսովետական դաշնագրի վերականգնման խնդրէն, այսինքն Կարսի և Արդահանի Ռուսիոյ թողուելու հարցէն»⁵: Այլ կերպ ասած՝ Անգլիան խոստանում էր նեղուցների հարցում օգնել, իսկ Կարսի և Արդահանի հոդային պահանջների խնդրում ակնարկում էր, որ Թուրքիան իր «ճարը պետք է տեսնի ինքնուրույն»: Իհարկե, այս առաջարկն անընդունելի էր Անկարայի համար, քանի որ նրա

² «Թուրքիան և Հայկական հարցի վերաբացումը», *Ազդակ*, Բեյրութ, հոկտեմբերի 5, 1977:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ «Նեղուցներու և Հայ-թուրքական սահմանի հարցը», *Ժողովուրդ*, օգոստոսի 18, 1945:

համար նեղուցները և արեւելյան նահանգներն ունեին նույն կարևորությունը:

Նկատենք, որ դաշնակից պետությունները եւս հայտնվել էին դժվարին իրավիճակում, քանի որ մի կողմից չէին ցանկանում Թուրքիայի պատճառով բախվել ԽԱՀՄ-ի հետ, մյուս կողմից էլ՝ Թուրքիային թույլ տալ՝ զիջել այս տարածքները: Ըստ բրիտանական փաստաթղթերի՝ չնայած տարածքների հարցում Մեծ Բրիտանիան նախընտրում էր չեզոքություն պահպանել, սակայն միեւնոյն ժամանակ քայլեր էր ձեռնարկում Թուրքիայի շահերը պաշտպանելու համար: Այդ քայլերից առանձնացնենք Պետսդամի խորհրդածոյովի նախօրեին իրադրությունը տեղում ուսումնասիրելու նպատակով բրիտանական արտաքին գերատեսչության Թուրքիայի արեւելյան նահանգներ կազմակերպած այցելությունները, որոնցից ուշագրավը Թուրքիայում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանատան մամլո խոսնակ Ու. Ի. Տ. Ալլենի հունիսի 28-ից հուլիսի 30-ը կատարած շրջագայությունն է և այդ մասին արտգործնախարարությանը ներկայացրած զեկուցագիրը: Փաստաթղթում նա գրում է. «Բնակվելու առնչությամբ և ապահովության նկատառումով վստահությունը վերահաստատված չէ, և այսօր Մուշի ու Ալաշկերտի դաշտերը շատ նոսր են բնակեցված, ... մինչև Վանի ավազանը հրապարտում է միայն Բուլղարիայից եկող մահմեդական գաղթականներին»⁶: Ալլենի գեահատմամբ Կարսը համեմատաբար ավելի խիտ է բնակեցված, բայց «գործարաններ չկան Արդվինի, Կարսի, Էրզրումի, Վանի և Չոլամերկի սահմանային նահանգներում: ... Այս տեղերը մնում են ավերված վիճակում (գնահատում եմ, որ Կարսի տների երկու երրորդը լքված է անմարդաբնակ են): Հին Վանը լքված է, իսկ նոր բնակավայրը պարունակում է նախկին քաղաքի բնակչության շուրջ մեկ վեցերորդը:....»⁷: Մամլո խոսնակը եզրակացնում է, թե սահմանամերձ նահանգներում բնակչության բնակեցումը և զարգացումը խոչընդոտվում է ապագայի նկատմամբ ժողովրդի վախով, ավելին, կառավարությունը եւս այս տարածքների ապագան «կասկածելի» է համարում և այդ պատճառով էլ նախընտրում է չֆինանսավորել: Փաստաթղթում նշված է, թե թուրք

⁶ Anita L.P. Burdett, *Armenia, Political and Ethnic Bondaries, 1875-1948*, p. 998.

⁷ Նույն տեղում, էջ 998-999:

պաշտոնյաները և ժողովուրդը վստահ են, որ Խորհրդային Միության հետ պատերազմն անխուսափելի է: Նաև տեղեկացվում է, որ 12-15 թուրքական զորաբաժանումներ կան Տրապիզոն-Էրզրում-Մուշ գծով դեպի արևելք⁸: Այսպիսով, վերոհիշյալ զեկուցագիրը հիմնավորում է այն տեսակետը, թե խոսքը գնում է «թուրքական տարածքների» մասին, քանի որ այստեղ հայեր չեն բնակվում: Պետք է նկատել նաև, որ Ալլենի դիտարկումները կարևոր դերակատարում է ունեցել բրիտանական դիրքորոշման հիմնավոր ներկայացման գործում, քանի որ հետագայում Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության Թուրքիային ԽՍՀՄ-ի ներկայացրած տարածքային պահանջատիրության հիմնահարցի վերաբերյալ պատրաստած զեկուցագրեր-տեղեկագրերը հիմնականում հիմնվել են այս փաստաթղթի վրա:

Այդ զեկուցագիր-տեղեկագրերից կարելի է առանձնացնել երեքը: Առաջինը՝ «Թուրքական տարածքների հայկական պահանջները» խորագրով 5 էջանոց տեղեկագիրն է, որը պատրաստվել է 1945 թ. հոկտեմբերի 5-ին՝ սեպտեմբերին Լոնդոնում կայացած մեծ տերությունների արտգործնախարարների հանդիպումից հետո: Այն ներկայացվել է Գեորգ VI թագավորին և Լորդերի պալատին⁹: Նպատակն էր վերջիններիս ծանոթացնել հիմնախնդրի հետ:

Փաստաթղթում շեշտվել է, թե մինչև 1945 թ. հոգային նման պահանջի մասին խոսք չի եղել: Ըստ բրիտանական կողմի՝ պահանջը հիմնված է հետևյալ տրամաբանության վրա.

- պետք է հևարավորություն ստեղծվի, որ արտասահմանում ապրող հայերը (ըստ տարբեր հաշվարկների՝ 1-1,5 մլն. մարդ) կարողանան վերադառնալ հայրենիք,
- դա արդարացի կլինի մի ժողովրդի նկատմամբ, որին անցյալում պատճառել են զարհուրելի մի չարիք,
- Կարսի ամրոցը ռազմավարական տեսակետից անհրաժեշտ է Խորհրդային Միությանը:

Այնուհետև տեղեկագրում հարցն ուսումնասիրվել էր պատմական, ազգագրական, իրավական, տնտեսական, ռազմական

⁸ Նույն տեղում, էջ 1000:

⁹ Զավեն Մսերյան, «Մեծ Բրիտանիա և Խորհրդային Հայաստանի ու Խորհրդային Վրաստանի անունով 1945-ին կատարուած հողային պահանջքը», *Հայկազյան հայագիտական հանդես*, հատ. ԺԸ, 1998, էջ 297:

տեսանկյունից: Վերջում ներկայացվել է թուրքական դիրքությունը՝ տեղեկացնելով, որ տարածքային պահանջները Թուրքիայում բացասաբար են ընդունվել: Վարչապետը հայտարարել է, որ թուրքերը նախընտրում են կովել, քան թե Կարսը, Այդահանն ու Արդվինը հանձնել ԽՍՀՄ-ին: Բացի այդ, փաստաթղթում ներկայացվել է թուրքական մամուլում շրջանառության մեջ դրված այն պատճառաբանությունները թե ինչու պետք է այդ տարածքները մնան Թուրքիայի կազմում: Դրանք են՝

- երկրամասում հայեր չեն ապրում,
- Թուրքիայի համար այս շրջաններն ունեն ռազմավարական մեծ նշանակություն,
- 1920 թ. խորհրդային կառավարությունն այն զիջել է կամովին (հիշեցնենք, որ խորհրդային կառավարությունը Կարսը և Արդահանը զիջել է ոչ թե 1920 թ., այլ 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրով - Զ. Մ.)¹⁰:

Փաստաթուղթն իր բնույթով ճանաչողական է. այն հիմնականում, ինչպես վերը նշվեց, Անգլիայի կառավարող շրջանակներին ծանոթացրել է Հայկական հարցի էության հետ:

Մի քանի ամիս անց էլ՝ դեկտեմբերի 22-ին, Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարությունը կառավարությանը ներկայացրել է երկրորդ տեղեկագիրը՝ «Թուրքական հողերի վրացական պահանջը» խորագրով (տեղեկագիրը երկու էջից է բաղկացած): Այս փաստաթուղթը օրակարգում է հայտնվել Մեծ տերությունների արտգործնախարարների մոսկովյան հանդիպման ընթացքում: Հիշեցնենք, որ դեկտեմբերի 14-ին՝ Մոսկվայի վեհաժողովի նախօրեին, Թբիլիսի «Կոմունիստ» թերթում հրապարակվել է վրացի ակադեմիկոսներ Ս. Ջանաշիայի և Ն. Բերձենիշվիլու՝ «Թուրքիայի նկատմամբ ունեցած մեր օրինական պահանջների մասին» վերնագրով նամակը¹¹: Իսկ դեկտեմբերի 20-ին «Պրավդա», «Իզվեստիա» և «Կրասնայա Ջվեզդա» թերթերը վրացերենից թարգմանելով ռուսերեն՝ արտատպել են այս հոդվածը, ինչը վկայում է, որ այն տպվել է Ի. Ստալինի հավանությամբ, քանի որ առանց վերջինիս գիտակցությամբ ոչ մի հոդված այս

¹⁰ Anita L.P. Burdett, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1948*, pp. 1001-1005.

¹¹ С. Джанапиа и Н. Бердзенишвили, «О наших законных требованиях к Турции», *Правда*, 20 декабря, 1945.

պաշտոնական պարբերականներում չի տպագրվել: Այլ կերպ ասած՝ Խորհրդային Միությունը հայկականից բացի, վրացական տարածքների պահանջատիրության հարցն էլ էր առաջ քաշում, ինչին, իհարկե, Լոնդոնը չէր կայող չհետաքրքրվեր:

«Թուրքական հողերի վրացական պահանջը» խորագրով փաստաթուղթը «Թուրքական տարածքների հայկական պահանջները» տեղեկագրի նման տեղեկատվական բնույթ ուներ և ծանոթացնում էր հիմնախնդրի հետ: Տեղեկագրում կրկին շեշտվել է, որ Թուրքիայից պահանջված տարածքներում հայեր ու վրացիներ չեն ապրում, չնայած բրիտանական կողմը միաժամանակ ակնարկում է, որ հայերն ավելի մեծ իրավունքներ ունեն, քանի որ տեղի հայերն անցյալ դարավերջին և այս դարասկզբին կոտորվել են թուրքերի կողմից¹²:

Բրիտանական կողմը սկզբնական շրջանում եզրակացրել է, որ Մոսկվան վրացական պահանջներ է ներկայացրել՝ խորհրդային նախնական պահանջն ավելի չափավոր ցույց տալու և Անկախային վախճանելու համար, որպեսզի վերջինս զիջի ավելի վաքր պահանջներին¹³: Ի դեպ, ավելի ուշ ԽՍՀՄ-ը հստակեցրել է, որ հայկական պահանջները չի փոխարինել վրացականով, այլ երկուսն էլ հետապնդում է:

Բացի այդ, շեշտենք, որ վերը նշված երկու տեղեկագրերը ծառայել են իրենց նպատակին: Դրանց շնորհիվ բրիտանացի դիվանագետները մանրամասն ծանոթ լինելով այդ հիմնահարցին կարողացել են տարբեր ամբիոններից հիմնավոր ձևով իրենց տեսակետը հայտնել: Օրինակ՝ 1946 թ. փետրվարի 20-ին Համայնքների պալատում Անգլիայի արտգործնախարար Է. Բեինը¹⁴ անդրա-

¹² Anita L.P. Burdett, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1948*, p. 1006.

¹³ Զավեն Մսերյան, «Մեծ Բրիտանիա և Խորհրդային Հայաստանի ու Խորհրդային Վրաստանի անունով 1945-ին կատարված հողային պահանջքը», էջ 299:

¹⁴ Հռենստ Բեվին (1881-1951 թթ.) անգլիական քաղաքական գործիչ, լեյբորիստական կուսակցության և թրեդ-յունիոնների աջ պարագլուխներից: 1940-1945 թթ. Ու. Չերչիլի կոալիցիոն կառավարությունում վարել է աշխատանքի և ազգային պարիակի նախարարի պաշտոնը, իսկ 1945-1951 թթ. Կ. Էտլիի լեյբորիստական կառավարությունում ստանձնել է արտաքին գործերի նախարարի պորտֆելը: Նպաստել է «Մարշալի պլան»-ի իրականացմանը, ինչպես նաև 1948 թ. Արևմտաեվրոպական միության (Բրյուսելյան պակտ) ստեղծմանը և 1949 թ. Հյուսիս Ատլանտյան դաշինքի (ՆԱՏՕ) ստորագրմանը:

դարնալով Կարսի ու Արդահանի խնդրին հայտարարել է. «Խորհրդա-թուրքական սահմանը պարտադրված չի եղել, այլ երկկողմանի բանակցությունների արդյունք է, և որ հայ ազգաբնակչությունն այստեղից տեղահանված է»: Նա հիշեցրել է, որ 1939 թ. Մոլոտովը պաշտոնապես հերքել է տարածված այն լուրերը, թե ԽՍՀՄ-ը պահանջներ ունի այս տարածքներում¹⁵: Վերլուծելով Բեիսի խոսքերը՝ պարզ է դառնում, որ նա հիմնվելով այդ տեղեկագրերի վրա ես վարձում է հիմնավորել հետևյալ տեսակետները.

- նախ, որ 1921 թ. սահմանի գծմանը Ստալինը մեծ առնչություն ունի,
- երկրորդը՝ այստեղ հայեր չեն ապրում, էլ ինչ հողային պահանջատիրության մասին է խոսքը: Այլ կերպ ասած՝ բրիտանական կողմի կարծիքով, հայերի բացակայությունն այդ տարածաշրջանում Թուրքիային իրավասու է դարձնում հանդես գալու այդ հողերի իրական տիրոջ դերում:

Մինչդեռ Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական ոչ բոլոր շրջանակներն էին կիսում այս մտեցումը: Անգլիական «Դեյլի Վոքեր» թերթը դատապարտել է Թուրքիայի որդեգրած քաղաքականությունը և զարմանալի չի համարել, որ 1921 թ. Խորհրդային Միությունից խլված հողերի հարցը ներկայումս դարձել է արդիական¹⁶: Իսկ 1946 թ. մարտի 14-ին Քեմբրիջի համալսարանի պրոֆեսոր Վ. Մինորսկին¹⁷, մեկ օր անց էլ՝ մարտի 15-ին խորհրդարանի երիտասարդ անդամ Թ. Դրայբերգը¹⁸ Է. Բեիսին նամակներ են հղել¹⁹, որոնցում քննադատել են նրա ելույթը և ներկայացրել մանրամասներ Հայաստանի ու Հայկական հարցի վերաբերյալ²⁰:

¹⁵ «Passionate Speech E. Bevin in Parliament», *New York Times*, 22 February, 1946.

¹⁶ ««Տեյլի Վոքերը» կը դատապարտե Թուրքիան», *Ժողովուրդ*, մարտի 5, 1946:

¹⁷ Զավեն Մսերլյան, *Հայկական հարցի մասին*, Պեյրուս, Մշակ հրատարակչություն, 1978, էջ 73:

¹⁸ Թոմ Դրայբերգ անգլիական քաղաքական գործիչ, լեյբորիստական կուսակցության անդամ:

¹⁹ Юрий Барсегов, *Генерал армии: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарии*, т. 2, М., Гардарики, 2005, с. 411.

²⁰ Տեղեկացնենք, որ մի քանի օր անց՝ մարտի 23-ին արտգործնախարարը՝ Է. Բեիսը պատասխան նամակ է ուղարկել Թ. Դրայբերգին և իր ելույթի հետ կապված պարզաբանումներ տվել: Բեիսն գրել է, որ այստեղ այլևս գոյություն չունեն ազգային խնդիրներ, չնայած չի արդարացնում թուրքերի կողմից անցյալում հայերի

Բնիկի ելույթի շուրջ սկսված քննարկումները հանգեցրել են նրան, որ Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարությունը 1946 թ. ապրիլի 4-ին նոր զեկուցագիր է պատրաստել «Հայկական և վրացական պահանջները՝ թուրքական տարածքների նկատմամբ» խորագրով²¹։ Ութ էջանոց այս փաստաթուղթն իր մեջ ընդգրկում էր 1945 թ. հոկտեմբերի 5-ին և դեկտեմբերի 22-ին պատրաստված տեղեկագրերը։

Շեշտենք, որ ի տարբերություն վերը նշված երկու տեղեկագրերի այս զեկուցագրում պատմական մասերը վերանայված և ընդլայնված էին։ Հերքվում էր թուրքական այն պնդումը, թե իրենց տիրապետությունը Հայաստանի վրա հաստատվել է 1071 թ.։ Բրիտանական կողմը հիշեցնում էր, որ այդ ժամանակաշրջանում տարածաշրջանի տերերը սելջուկ թուրքերն էին, իսկ օսմանյան տիրապետությունն այստեղ հաստատվել է միայն 1534 թ. սկսած²²։ Այս փաստաթղթից առանձնացրել ենք հետևյալը.

- Մանրամասն անդրադարձ կա նաև Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի խորհրդա-թուրքական և Կարսի հոկտեմբերի 13-ի պայմանագրերին՝ խոստովանելով, որ հայերն ու ռուսները Կարսի շրջանը ուզում էին պահել, սակայն թուրքերը պարտադրեցին, որ այդ տարածքները զիջեն իրենց։ Բրիտանական կողմը ընդունում էր, որ պատերազմում հաղթանակած ԽՍՀՄ-ը ցանկանում էր վերադարձնել իր կորցրած հողերը²³։
- Մի կողմից Անգլիան ընդունում էր, որ Կարսի-Արդահանի կոյուստը Թուրքիայի համար տնտեսական տեսանկյունից էական նշանակություն չունի, ավելին, ճիշտ էր համարում այդ հողերի Խորհրդային Միությանը կցելը, քանի որ այդ դեպքում քրդերն իրենց անջատողական ձգտումներով կարող են մեծ հարված հասցնել ԽՍՀՄ-ին²⁴, միաժամանակ իրազեկելով, թե թուրքերը պնդում են, որ Կարսի բարձրավանդակն իրենց

կոտորածները, սակայն ընդունում է նաև այն փաստը, որ խորհրդային կառավարության՝ հայերի ներկայությամբ պատճառաբանվող, պահանջները ներկայիս պայմաններում անտեղի են։ Տե՛ս՝ Anita L.P. Burdett, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1948*, pp. 1021-1022.

²¹ Anita L.P. Burdett, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1948*, pp. 1023-1030.

²² Նույն տեղում, էջ 1024։

²³ Anita L.P. Burdett, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1948*, pp. 1024-1025.

²⁴ Նույն տեղում, էջ 1026։

անհրաժեշտ է ԽՍՀՄ-ի առաջխաղացումը Միջերկրական ծով և Պարսից ծոց կասեցնելու համար²⁵:

- Փաստաթղթի եզրակացության մեջ արծարծվում է նաեւ հայոց Մեծ եղեռնի հարցը. «Անխռիւմ կլինի նաեւ անտեսել հողային հատուցման պահանջը, որը կարող է հիմնված լինել թուրքերի՝ հայերի նկատմամբ իրականացրած ջարդերի վրա: Այս ջարդերն այնքան դաժանորեն էին իրականացվել, որ մարդկության հիշողության վրա տնական մեծ հետք են թողել, որ եթե խորհրդային կառավարությունը ցանկանա պայքար ձեռնարկել՝ վերհիշելով այս ամենը, ապա շատ հավանական է, որ համաշխարհային հանրության շրջանում կարող է ձեռք բերել մեծ համակրանք, ինչը կարող է Թուրքիային դնել ծանր իրավիճակում՝ որպէս «համար մեկ սն ոչխար»²⁶:
- Չնայած Լոնդոնը փաստաթղթում ակնարկում էր, որ այդ տարածքները չպետք է տալ ԽՍՀՄ-ին, սակայն միաժամանակ հայկական պահանջներն ավելի լուրջ էր ընդունում, քան վրացականը: Բրիտանական կողմը շեշտում էր, որ երկու երկրները պահանջներ ներկայացնելով՝ հիմնվում են արդարության վրա: «Ներկայումս թվում է՝ սխալ է անհեռատես է թույլ տալ, որպէսզի հայերի պատմական պահանջները ե նույնիսկ կասկածելի համարվող վրացիներինը օգտագործվեն Խորհրդային Միության ռազմավարական նպատակների համար: Ցանկացած դեպքում Խորհրդային Միությունը եթե պահանջի վրացիներին տալ այն տարածքները, որոնք նրանք պահանջում են, ապա դժվար թէ կարողանա պնդել, որ նույն տարածքներն անցնեն նաև հայերին»²⁷:

Վերոհիշյալ զեկուցագիրը բացահայտորեն ներկայացնում էր Մեծ Բրիտանիայի այն դիրքորոշումը, որ պահանջվող հողերը ԽՍՀՄ-ին անհրաժեշտ են ծավալապաշտական նպատակներով, ինչը նրան թույլ էր տալիս պաշտպանել Թուրքիայի շահերը միջազգային հանդիպումներում:

Հայկական տարածքային պահանջատիրությանը վերաբերող բրիտանական փաստաթղթերից առանձնացնենք նս մի քանիսը:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 1027:

²⁶ Anita L.P. Burdett, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1948*, pp. 1028-1029.

²⁷ Anita L.P. Burdett, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1948*, pp. 1029-1030.

1946թ. հունվարի 31-ին Բրիտանիայի արտգործնախարարությունը պատրաստել է Կարսի պայմանագրի վերաբերյալ մի գրություն, որում հղումներ է կատարել 1921թ. բրիտանացի դիվանագետների զեկույցներից²⁸։ Փաստաթղթի վերջում բրիտանական կողմը հանգել է հետևյալ եզրակացության. ԽՍՀՄ-ի հայտարարությունը պարունակում է միայն իրականության մի մասը։ Ակնարկելով, որ բավականին անհեթեթ են այն պնդումները, թե տարածքները տրվել են Թուրքիային ստիպողաբար և, որ խորհրդային հավակնությունները հիմնավորված են էթնիկական նկատառումներով։ Միաժամանակ հակասելով իրենք իրենց ընդունում են, որ Կարսի պայմանագրի ստորագրման պահին Թուրքիան ավելի ուժեղ էր, քան ԽՍՀՄ-ը։ Սակայն դա չհամարելով էական շեշտում են, որ Խորհրդային Միությունը այս տարածքները կորցրել է իր «Մաքսավելիու քաղաքականության արդյունքում», նպատակադրվելով, հետագայում վերադարձնել դրանք²⁹։ Ինչն էլ, պաշտոնական Լոնդոնի գնահատմամբ՝ այդ տարիներին փորձում էր իրականացնել Մոսկվան։

Իսկ 1948 թ. ապրիլի 24-ի Թուրքիայում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Դ. Քելլին «Թուրքիային ԽՍՀՄ-ի ներկայացրած Թուրքահայաստանը հայերին վերադարձնելու պահանջի վերաբերյալ» Լոնդոն ուղարկած իր նամակում կառավարությանը տեղեկացրել է, որ Թուրքիային ԽՍՀՄ-ը նոր տարածքային պահանջներ է ներկայացրել։ Քելլին նամակում նախ թվարկում է, թե տարածքային հավակնություններ հետապնդելով Ռուսաստանը ինչ է ձգտում³⁰, այնուհետև համառոտ ներկայացվում է այդ տարածքները վերադարձնելու ուղղությամբ Մոսկվայի ձեռնարկած քայլերը³¹։ Բացի այդ, փաստաթղթից պարզ է դառնում, որ եթե նախկինում Թուրքիայից Խորհրդային Միությունը պահանջում էր Կարսը, Արդահանը և Արդվինը, ապա 1948 թ. դրանց ավելացել է Վանը, Բիթլիսը և Էրզրումը³²։ Այլ կերպ ասած՝ ԽՍՀՄ-ը ցանկանում էր իր կազմում տեսնել ամբողջ Թուրքահայաստանը,

²⁸ Նույն տեղում, էջ 667։

²⁹ Նույն տեղում, էջ 668։

³⁰ Anita L.P. Burdett, *Armenia, Political and Ethnic Bondaries, 1875-1948*, pp. 1056-1058.

³¹ Նույն տեղում, էջ 1056։

³² Նույն տեղում, էջ 1059։

այսինքն՝ ներկայիս Թուրքիայի մոտ մեկ քարտուղը: Ըստ բրիտանացի դիվանագետի՝ Խորհրդային Միությունը նպատակադրվել է ցանկացած գնով ստանալ Արևելյան Անատոլիայի տարածքը (խոսքը գնում է Թուրքահայաստանի մասին – Զ. Մ.), ինչ նրա գնահատմամբ՝ ծավալապաշտություն է:

Վերը ներկայացված բրիտանական արխիվային փաստաթղթերը վկայում են, որ պաշտոնական Լոնդոնը հետաքրքրված է եղել այս խնդրով և ուշադրությամբ հետևել է Անկարայի ու Մոսկվայի քայլերին՝ միջոցներ փնտրելով Թուրքիայի տարածքային մասնատումը կանխելու համար: Դրանցից կարելի է եզրակացնել, որ բրիտանացի դիվանագետներն լավ են կատարել Թուրքիայի իրավապաշտպանի իրենց ստանձնաց դերը և օգտագործել են ցանկացած հնարավորություն տարածքային պահանջատիրության հարցը փակուղի մտցնելու համար: